

Валерій Петрович Жижченко,
*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії і педагогіки
Державного ВНЗ
«Національний гірничий університет»*

МОВА І КУЛЬТУРА*¹

Ні для кого сьогодні не секрет, що народ, втрачаючи свою культуру, перестає бути народом, суб'єктом історичного процесу. Він вироджується, зменшується в кількості, стає фізіологічною основою для збільшення іншого народу, часто народу-агресора, який і призвів його до такого стану. Культура ж народу невідривна від мови, неможлива без неї. Недарма мову називають душею народу. До таких слів уже звикли, звикли настільки, що вже не помічають їх, а тим часом видаються їй широко пропагуються книжки, в яких на нібито новій науковій основі робиться спроба морального знищення України. Наприклад, книга Орлова А.І. «Украинская матрица. Переагрузка», видана в Москві 2006 року. В анотації мовою оригіналу читаємо: «Нации «украинцы» никогда не существовало.

* В першій редакції стаття під назвою "Мова і культура" надрукована у виданні: Матеріали науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 23 березня 2011 р.). – Дніпропетровськ, 2011. – С. 19-27.

¹ Стаття готувалася для виступу на науково-практичній конференції в 2011 році, коли йшла боротьба антиукраїнських сил за прийняття Закону Колесніченка-Ківалова «Про засади державної мовної політики» і надання, у разі прийняття цього закону, російській мові якщо не державного, то регіонального офіційного статусу, що в умовах, які склалися на той час (і на сьогоднішній день також) автоматично вело до подальшого зменшення рівня вживання української мови і, зрештою, в недалекій перспективі її зникнення. В ідеалі було дійти до такого стану, коли людина могла, як казав один із лідерів цього руху (депутат Донецької обласної ради Б. Колесніков), пройти цілий свій життєвий шлях від народження до президента, повністю обходячись без української мови.

Стаття була написана в культурологічному аспекті з метою показати втрати, які зазнає українська (і не тільки українська) культура в разі прийняття цього закону. На сьогодні, у світлі нинішніх подій, проявився інший, політичний аспект мовного питання. У ретроспективі бачимо синхронність боротьби за прийняття названого закону, навмисним збуренням громадськості і тим, що відбувалося в Росії й було пов'язано з підготовкою й прийняттям так званої «Русской доктрини», у якій планувалося приєднання до Російської Федерації територій, якими володіла колись Російська імперія. Розроблялися поняття «русский мир» і навіть «русская цивилизация», які привели й до «русской весны». Ставка робилася на російську мову: де російська мова, там і Росія. Політичний аспект мовного питання виявився дуже важливим, але не втратив актуальності і його культурологічний аспект. На сьогоднішній день це залишається невідомим і мало зрозумілим багатьом і навіть досить освіченим людям. Це й обумовило повторне опублікування даної статті з надією, що з нею ознайомиться ширше коло людей, ніж донині.

«Украинский» язык – это искусственно созданный диалект русского языка. История государства Украина – это грандиозная мистификация»² ... Такого ж гатунку і книга київського історика А.С. Каревіна «Русь нерусская», видана теж 2006 року в Москві. Одержимий російським націоналізмом у його найгіршому різновиді (великодержавний шовінізм), відомий російський історик О.І Колпакіді теж безапеляційно заявляє, що українці – не народ, що вони в 1991 році повірили М. Грушевському, що вони народ, і в Росії виникли проблеми³. Старі ідеї часів царської Росії, давно подолані науковою критикою, видаються за наднові наукові розробки, робиться усе можливе для їх поширення і в Росії, і в Україні, і не тільки. Такі накинуті ідеологами російського шовінізму думки часто можна почути у спілкуванні з людьми і, що дуже сумно, молодими людьми, які часто сприймають їх як правдиві. Можливо, потужна антиукраїнська пропаганда теж прислужилася тому, що до влади в Україні в наш час прийшли відверті представники російського націоналізму.

Українська мова має справді нелегку долю. Основні риси української мови сформувалися ще в дохристиянський період. У текстах стародавнього Києва проглядаються її ознаки, на що звернули увагу науковці, наприклад, академік П.Г. Житецький (1836-1911) та інші. Проте літературною вона не стала: з уведенням християнства до Стародавнього Києва прийшла інша мова, староболгарська, якою ще раніше була перекладена або створена християнська література. У нас ця мова дістала назву старослов'янської або церковнослов'янської. Вона й стала літературною та офіційною мовою на довгі часи, хоча, можна зазначити, до неї проникали елементи народної мови, під впливом яких вона набирала нових рис, поступово наближаючись до народної.

² Орлов А.И. Украинская «Матрица». Переагрузка. – Изд. «Поколение», 2006. – 112 с.
Електронний ресурс: <https://www.e-reading.club/book.php?book=132984>

³ См. «Російський історик: Українці повірили в казку Грушевського, що вони – народ» http://galinfo.com.ua/news/rosiyskyy_istoryk_ukraintsi_poviryly_v_kazku_grushevskogo_shcho_v_ony_narod_81685.html

Сама ж народна мова вважалася не гідною уваги освічених людей і тільки в XIX ст. стала набувати статусу літературної мови. Проте уряд Російської імперії, у якій перебувала тоді Україна, вбачаючи в українській мові загрозу для утримання загарбаних українських земель, як міг перешкоджав її розвитку⁴.

Під час перебування України у складі СРСР офіційно, як це було в царській Росії, українська мова не переслідувалася, продавалися україномовні газети, журнали, книжки. У той же час будь-яка спроба подолати потужну антиукраїнську інерцію, що утворилася ще в часи Російської імперії, захистити українську мову від зневажливого до неї ставлення розглядалася як справа, ворожа Радянському Союзу, Комуністичній партії і радянському народу. Така людина проголошувалася українським буржуазним націоналістом, а до цього ярлика додавалася ще ненависть до всіх народів, фашизм тощо. У так би мовити науковій літературі⁵ можна було зустріти сентенції про безперспективність української мови, бо при комунізмі буде єдина, російська мова, виношувалася ідея утворення нової спільноти, радянського народу, яку повинні були скласти поросійщені представники неросійських народів ССРСР, згуртовані навколо російського народу і Комуністичної партії Радянського Союзу. Ідея, по суті, та сама, що й у Російській імперії, тільки по-іншому подана.

У незалежній Україні дещо змінилося. Стало можливим відстоювати українську мову, певною мірою змінилося ставлення до неї, в більшості випадків уже не відчувається, принаймні відвертої, ворожнечі з боку оточення. Іноді при зверненні відповідають теж українською мовою, але навіть це мале досягнення не дає спокійно спати прихильникам Радянського Союзу і Росії в її кордонах до 1917 року, чим і пояснюється створення й поширення зазначених ідей.

⁴ Про заборону української мови можна довідатися з таких, наприклад, джерел: Ніна Вірченко. Документи про заборону української мови (XVII – XX ст.) <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Virchenko1.htm>; Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – Київ, 1996 тощо.

⁵ Автор книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (В Україні надрукована: К.: Видавничий дім "KM Academia", 1998, — 276 с.) Дзюба І.М. був засуджений як буржуазний націоналіст і відбував покарання. Така ж доля й Олекси Тихого («Думки про рідний донецький край») <https://www.radiosvoboda.org/a/28106828.html>

Українська мова, як і в СРСР, знову проголошується неперспективною, їй відмірюється певний час життя, наприклад, у газеті «Коментарии» за 28 січня 2011 року у статті Юрія Вишневського «Украинский язык исчезнет в 2060 году»⁶.

Названі обставини обумовлюють актуальність даного дослідження. Його мета – дослідити, чим загрожує українській і загальнолюдській культурі втрата української мови.

Прихильники єдиної російської мови (російсько-українська двомовність за наших сьогоднішніх обставин означає російську одномовність) використовують до мови технократичний підхід. Вони розглядають мову лише як технічний засіб передачі інформації і заради поставлених перед собою вузьких цілей ігнорують складність проблеми, її зв'язок з глибинними культурними процесами в суспільстві, які вони теж не беруть до уваги. Тоді дійсно виникає ідея: яка різниця, яка мова, аби всі розуміли і, якщо в нашому суспільстві перемогла, байдуже якими методами і з якою метою, російська мова, то вона й повинна бути тією єдиною загальнозрозумілою.

Насправді ж функції мови не обмежуються передачею інформації від однієї особи до іншої. Мова виконує значно більше функцій.

По-перше, в ній накопичується досвід народу. Кожне слово в мові означає якийсь певний образ, певні почуття й поняття. Розглянемо кожен із цих моментів мовлення-мислення.

При сприйнятті слова в людини актуалізується певний образ. Можливо, саме він і називається в ученні В. фон Гумбольдта, О.О. Потебні, Г.Г. Шпета внутрішньою формою, але в даному дослідженні він розглядається просто як образ, одне з трьох названих значень слова. Цей образ у носіїв кожної з мов свій і достатньо стійкий. Стійкість закріплених за словами образів дає можливість людям розуміти одне одного в процесі мовної творчості (мовної практики), робить можливим адекватне розуміння художніх творів, поезії. Для

⁶ Ю. Вишневский. «Украинский язык исчезнет в 2060 году» [Електронний ресурс] – Режим доступу: [www/URL:
http://www.ukrudprom.com/digest/Ukrainskiy_yazik_ischeznet_v_2060_godu.html](http://www.ukrudprom.com/digest/Ukrainskiy_yazik_ischeznet_v_2060_godu.html)

утворення цього образу мають значення й географічне середовище, і традиційний спосіб господарювання, і події, які відбувалися в історії народу-носія даної мови, і особливості самої мови (кожне слово, наприклад, своїм звучанням нагадує інші слова, які також супроводжуються властивими їм образами; ці інші слова теж можуть впливати на формування образу, позначеного першим словом). Навіть слова, що означають абстрактні поняття, які, здавалося б, неможливо уявити, супроводжуються певними образами. Ці образи можуть служити знаками для внутрішнього логічного мислення, чим і можна пояснити, що іноді людина розуміє більше, ніж може виразити словами.

Слово також супроводжується тими чи іншими почуттями. Коли вимовлене слово збуджує ці почуття, вони виражаються, в залежності від ситуації, в тих чи інших емоціях. Емоційне ставлення до предметів через мову може передаватися від батьків до дитини, а також не вербально (через інтонацію, міміку, жести, ситуативність вживання того чи іншого слова). Почуття закріплюються за словами також у залежності від досвіду народу. Впливають на цей процес також і названі раніше особливості самої мови.

Мова означає також певні поняття. Без мови взагалі неможливе понятійне мислення. Поняття відрізняється від образу тим, що з його допомогою предмети відображаються в їх істотних ознаках, тоді як в образі присутні як істотні, так і неістотні ознаки. Відділити істотні ознаки від неістотних в образі неможливо. Неможливо, наприклад, уявити радіус без його величини. Згадане раніше внутрішнє мислення, де іменем понять можуть виступати суб'єктивні образи, без мови не може бути розвиненим і досягнути рівня людського логічного мислення. Поділ на істотне і неістотне, утворення понять теж залежить від досвіду народу, пройденого ним історичного шляху. Наприклад, шлюбні звичаї давньої Росії, коли наречені підбиралися самими батьками й до шлюбу не бачили одне одного, коли ніхто не питав про їхню приязнь одне до одного, породили й відповідне слово, «супружество». Двоє в одній супрязі й нікого не хвилює, як вони одне до одного ставляться, аби добре тягнули свого воза. В Україні

шлюбні звичаї передбачали більшу свободу і в українській мові те ж саме позначено словом «подружжя», тобто те, що виникає внаслідок дружби. Таким чином, увесь багатовіковий досвід закарбовується в кожному слові, у кожному стійкому вислові мови.

По-друге, мова є інструментом бачення, сприйняття світу. Набутий і закріплений у мові досвід народу впливає на сприйняття носіями певної мови навколишнього світу. Людина влаштована так, що все нове вона сприймає не інакше, як на основі раніше набутих знань. Як виникає перше знання, без якого неможливий досвід взагалі, є предметом наукових пошуків і дискусій багатьох філософів (Платон і Демокрит, Декарт і Локк тощо), але незаперечним фактом залишається те, що набутий досвід впливає на бачення, відчуття й розуміння світу. Людина, набувши досвіду, сприймає той же самий предмет уже не так, як раніше. Досвід, навіть колективний, має ознаки неповторності, унікальності, оскільки в історії, якщо щось і повторюється, то відбувається вже на якомусь іншому рівні, в іншій ситуації. Мова, отже, будучи акумулятором народного досвіду, відіграє роль унікального, неповторного знаряддя сприйняття світу. Рівень і характер сприйняття залежить від рівня й характеру набутого досвіду.

По-третє, мова є таким же унікальним, неповторним знаряддям творчості.

Набутий досвід дає можливість по-особливому і на певному рівні бачити, відчувати й розуміти світ. Процес мислення неможливо звести тільки до логічних операцій. Логіка сама по собі має машинний характер. Якщо, наприклад, наведено певні засновки, то з них з необхідністю впливатиме певний висновок або визначений набір висновків. Це відбувається вже автоматично. Що стосується добору засновків, то ця сфера діяльності людини виходить за рамки логіки й відбувається в відповідності до потреб людей, їхніх цілей, бажань.

Отже, процес мислення не зводиться лише до логічних операцій і залежить від системи цінностей, його моральної спрямованості. Процес мислення – це комплексний процес. Образи, почуття й

поняття в ньому складають єдине ціле. Той чи інший емоційний стан може викликати в уяві ті чи інші образи, спрямовувати на відповідний шлях понятійного мислення. У такий же спосіб ті чи інші образи вводять у дію емоційну сферу людини і задають мету логічному мисленню. Логічне ж мислення, відповідно, розкриваючи нові факти, обставини, служить упорядкуванню емоцій, образів, переоцінці цінностей, утворенню нових ідеалів і покладанню нових цілей. Усе це відбувається разом і залежить від рівня й характеру досвіду. Унікальний, неповторний досвід кожного народу обумовлює неповторність, унікальність його творчості. Коли, наприклад, у поезії одне слово ставиться поруч з іншим, відбувається накладання одного образу на інший і так утворюється третій, новий образ. Те ж саме відбувається з почуттями, які супроводжують ці образи. Крім накопиченого досвіду, на почуття впливає також ритміка мовлення. Кожне слово в мові має свій розмір (кількість складів) і наголос, що обумовлює ритміку. Ритміка ж впливає на емоційний стан людини й теж може задавати напрямок мисленню. Й оскільки комбінації образів, почуттів, понять, які збуджує в людині кожне слово тієї чи іншої мови залежать від особливостей мови і досвіду народу, а особливості мови унікальні, як унікальним є й досвід, то це робить кожен мову неповторним інструментом творчості. Це особливо відчувається під час перекладів з однієї мови іншою, коли вдається якось приблизно передати образні властивості, наприклад, вірша за рахунок емоційних або понятійних, або понятійні за рахунок образних та емоційних, або емоційні за рахунок інших двох. І якщо неможливий абсолютно точний переклад, то неможливим був би й сам твір, якби не особливості тієї мови, якою він був створений. І лише коли він уже створений, він може стати здобутком інших культур, збагатити, розвинути іншу мову за допомогою перекладу, адже переклад – це напружена творча робота, у процесі якої слова можуть набувати нових значень, з'являються неологізми.

Неповторність досвіду, а отже й особливостей мови, в якій він закарбовується, накладає свій відбиток не лише на літературу. Наприклад, у живопису або в скульптурі, архітектурі образне

мислення (не без понятійного) прямо залежить від образної системи, закріпленої за словами мови. Діє символіка образів. Ті чи інші художні напрямки й течії виникають у певних країнах і в певний час, а виникнувши, мають вплив на художню творчість в інших країнах. При цьому, наприклад, імпресіонізм, виникнувши у Франції й поширившись в інші країни, за всієї його різноманітності, обумовленій унікальністю окремих художників, зберігає свої неповторні національні риси й відрізняється від імпресіонізму в інших країнах, до яких він поширився. Неповторність історичного народного досвіду відбивається й у технічній творчості (і не тільки в плані дизайну). Унікальна образна, емоційна, понятійна системи, закріплені досвідом у мові, можуть задавати напрямок технічній творчості.

До цього можна додати й те, що інтонаційна система кожної мови, розвиваючись, переростає в музичну творчість, таку ж унікальну, як і сама мова з зафіксованим у ній історичним досвідом народу. Коли зникає мова, люди перестають розуміти й народну музику. Наприклад, із забуванням української мови молодь, як можна спостерігати, не проймається й народним мелосом.

Кожну мову супроводжує й певна жестикуляція, рухи тіла. Розвиваючись, це стає базою для народної хореографії, яка, досягаючи високого рівня, перетворюється на світову класику.

По-четверте, мова є важливим засобом перетворення дійсності. Духовний, інтелектуальний світ людини обумовлює цю діяльність. Оскільки мова є важливим фактором відображення світу, набуття й закріплення життєвого досвіду народу протягом усієї його історії, інструментом бачення, емоційного переживання й осмислення світу, а цей досвід унікальний, оскільки кожна мова є по своєму унікальним інструментом творчості, з її допомогою той духовний, інтелектуальний світ людини формується, то вона є й засобом практичного перетворення світу. Крім того, з її допомогою люди організовуються на таке перетворення не лише опосередковано, через унікальну творчість, творення культури, а й безпосередньо, коли мова

виконує свою наступну функцію, тобто через передачу інформації, хоча й тут загальнокультурні здобутки відіграють не останню роль.

По-п'яте, мова є інструментом передачі інформації. Це та функція, яка в більшості випадків вважається нібито основною і єдиною функцією мови. Ця функція видається найпростішою, але й тут існує своя складність. Мова, як показали дослідження видатного українського мовознавця й філософа О.О. Потебні, не виражає просто готову думку. Вона її створює, під час мовлення думка не передається іншій людині, а пробуджує, саме пробуджує в ній її власну думку. Отже, і тут має місце творчість, а в творчості беруть участь усі розглянуті вище моменти мови.

Звичайно, життя народів і людства, їх історичні шляхи, поразки й успіхи не можна зводити винятково до унікальності кожної окремої мови, але не можна й заперечувати неабиякого значення цього феномена.

Із усього сказаного можна зробити висновок або підтвердити думку про те, що зі зникненням мови зникає й культура. З ліквідацією національної мови у великому своєму обсязі зникає й національна культура, а від цього біднішим, нехай і на одну культуру, стає все людство. У світі прямо чи опосередковано відбуваються діалоги і взаємозбагачення культур. Кожен народ-культуротворець збагачує світ тим унікальним, що може сотворити тільки він, використовуючи при цьому багатства, створені іншими народами. У цьому плані людство можна уявити як цілісний живий організм з усім його розмаїттям народів, культур, мов. Той, хто бореться проти української мови, бореться не тільки за володіння українською землею з її багатствами або за зручність свого буття (у разі слабкого володіння мовою), а й проти багатства загальнолюдської культури, збіднюючи й ослаблюючи людство, а відтак і самого себе, тільки, на жаль, цього не помічають або не хочуть помічати.

Втрата мови завдає шкоди й самому народові, що зазнав її втрати. Наприклад, втрачається закодований у словах моральний досвід, відбувається деморалізація народу. Порушується образна система, яка впливає у тому числі й на художню творчість. Художні твори при

цьому можуть сприйматися й надалі, але так, як вони сприймаються представниками інших культур, не безпосередньо і, головне, зникає можливість подальшої творчості в цьому ключі.

Почуття, емоції, якими супроводжуються слова будь-якої мови, із забуттям слів втрачають свою прив'язку і розчиняються, стають хаотичними. У такий спосіб гасне культура почуттів. Нова культура набувається дуже довго і це буде вже культура інша, пов'язана з іншою мовою. Самобутність народу втрачається.

Із втратою мови занепадає й процес мислення, оскільки розпорошуються, втрачаються, блякнуть його необхідні компоненти, змінюється його соціальна спрямованість, мотивація діяльності. Зникає ціла система поділу світу на сутності, яка повинна була б бути основою подальшого пізнання й освоєння світу.

Те ж саме можна сказати й про музику. Як уже зазначалося, кожна мова супроводжується певною інтонацією. Написання нових творів припиняється, а створений музичний фонд якщо й стає комусь зрозумілим, то лише з позицій іншої культури. Культуровані рухи, як теж уже зазначалося, переростають у хореографію. І з цими здобутками в разі ліквідації мови відбувається те ж саме: нове вже не створюється, а доступ до старого, набутого раніше, обмежується, воно теж уже сприймається з позиції іншої культури, тобто сприймається не безпосередньо, а то й зовсім стає незрозумілим. Одне слово, відбувається занепад, який, між іншим, впливає й на загальний стан суспільства, на здатність його до самоорганізації, вироблення правильних рішень і втілення їх у життя. Усі ці лиха супроводжували український народ протягом уже тисячі років. Якщо українська культура розвивалася, то не на повну потугу. Ось і сьогодні українському суспільству, яке ще не набрало своєї сили, пропонується двомовність (фактично російська одномовність), закриваються українські школи (Донецьк, Луганськ), із підручників історії усуваються події, пов'язані з репресіями, боротьбою за незалежність і державність України, а з підручників з літератури – сучасні, українські літератори.

Є над чим замислитися нашим владним органам, куди вони свідомо чи несвідомо ведуть український народ, є над чим замислитися й народові, чи не час пробудити свою національну гідність і свідомість і йти не тим шляхом, яким ведуть, а яким слід іти гідним людям⁷.

Література:

1. Мысль и язык // Потебня А.А. Слово и миф. — М., 1989. — 624 с.
2. Когут З. О. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. — Київ. — 1996.
3. Петров М.К. Самосознание и научное творчество. Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1992. — 268 с.
4. Вірченко Н.О. Документи про заборону української мови (XVII – XX ст.) <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Virchenko1.htm>
5. Орлов А.И. Украинская «Матрица». Перезагрузка. – Изд. «Поколение», 2006. – 112 с.
6. Русская доктрина (Андрей Кобяков, Виталий Аверьянов, Владимир Кучеренко (Максим Калашников) https://www.e-reading.club/bookreader.php/1032020/Kalashnikov_-_Russkaya_Doktrina.html
7. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993. — 390 с.
8. Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
9. Шпет Г.Г. Внутренняя форма слова. Этюды и вариации на темы Гумбольдта. – М., 1927. – 219 с.

⁷ Нині, завдяки перемозі Революції Гідності, мовна політика України зазнала позитивних змін, хоча стара інерція на побутовому рівні повністю не подолана, і, нарешті, 5 вересня 2017 р. Верховною Радою прийнято Закон про освіту, який передбачає основну мову викладання в навчальних закладах – українську, залишаючи можливості збереження й розвитку інших мов, носії яких проживають на території України.